

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПИТАННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ТА ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Досліджено питання кримінального матеріального та процесуального права щодо правової позиції потерпілого щодо звільнення винного від кримінальної відповідальності. Зроблено висновок про необґрунтовані обмеження позиції потерпілого щодо впливу на звільнення від кримінальної відповідальності як на підставах Загальної, так Особливої частин кримінального права України. Вносяться пропозиції щодо виправлення зазначеного становища шляхом нової редакції відповідних норм Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України.

***Ключові слова:** звільнення від кримінальної відповідальності, закриття кримінального провадження, правова позиція потерпілого, змагальність та рівність прав сторін у кримінальному провадженні.*

Issues of criminal material and procedural law are investigated regarding the legal position of the victim on the release of the guilty from criminal responsibility. The conclusion about the unreasonable restrictions of the position of the victim regarding the release of the guilty from criminal responsibility is substantiated both on the grounds of the General and Special Part of the Criminal Law of Ukraine. Proposals are made to rectify the current situation by a new edition of the relevant norms of the Criminal Code and the Criminal Procedure Code of Ukraine.

***Keywords:** exemption from criminal liability, closure of criminal proceedings, the legal position of the victim, competitiveness and equality of rights of the parties in criminal proceedings.*

Исследованы вопросы уголовного материального и процессуального права относительно правовой позиции потерпевшего об освобождении виновного от уголовной ответственности. Обоснован вывод о необоснованных ограничениях позиции потерпевшего относительно освобождения виновного от уголовной ответственности как по основаниям Общей, так Особенной частей уголовного права Украины. Вносятся предложения по исправлению сложившегося положения путем новой редакции соответствующих норм Уголовного и Уголовно-процессуального кодексов Украины.

***Ключевые слова:** освобождение от уголовной ответственности, закрытие уголовного производства, правовая позиция потерпевшего, состязательность и равенство прав сторон в уголовном производстве.*

Захист прав і свобод людини та громадянина є обов'язком держави загалом, а отже, й усіх без винятку органів державної влади. Суди виконують цей обов'язок шляхом здійснення правосуддя, тому завдання судової системи – надання якісних судових послуг кінцевим споживачам – громадянам, а також суб'єктам господарювання, діяльність яких є основою економічного розвитку держави. Здійснення судами правосуддя, що ґрунтується на справедливості й верховенстві права, було та є основними гарантіями захисту прав людини й громадянина. Тому ефективність і якість здійснення кримінального судочинства для державної влади загалом та судової зокрема мають перебувати на одному щаблі з найвищими пріоритетами. Проблематиці звільнення від кримінальної відповідальності та закриттю кримінального провадження у зв'язку із цим присвятили свої дослідження Ю. В. Баулін, А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, О. О. Житний, О. С. Козак, О. В. Наден, Д. В. Филін, Л. А. Хрулова, М. Є. Шуміло, А. М. Ященко та ін. Натомість невирішеними або суперечливими залишаються питання співвідношення загальних та спеціальних видів звільнення, визначення передумов, підстав та умов звільнення від кримінальної відповідальності, правової позиції сторін кримінального провадження щодо звільнення від кримінальної відповідальності та закриття кримінального провадження тощо.

За мету у цьому дослідженні ми ставимо визначення існуючої ситуації та вдосконалення чинного законодавства щодо правової позиції потерпілого у вирішенні питання звільнення винного від кримінальної відповідальності та закриття кримінального провадження на цій підставі.

Звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачена законом відмова держави від застосування до особи, яка вчинила злочин, обмежень її певних прав і свобод, визначених Кримінальним кодексом України (далі – КК). Така позиція, що підтримана у доктрині, була сприйнята і Верховним Судом України (далі – ВСУ), який визначив, що звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави від застосування щодо особи, яка

вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених КК, в порядку, установленому Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК) [1, с. 195]. Закриття справ щодо таких осіб є проявом загальної тенденції розвитку кримінального законодавства у напрямі пом'якшення відповідальності за злочини невеликої та середньої тяжкості, вчинені вперше, крім корупційних злочинів, законодавчим втіленням державного гуманізму, наданням державою людині, яка оступилася, можливості виправитися. Водночас звільнення від кримінальної відповідальності не є виправданням особи.

Загальні положення закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності викладені в ст. 285 КПК, зокрема: 1) особа звільняється від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом України про кримінальну відповідальність; 2) особі, яка підозрюється, обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення та щодо якої передбачена можливість звільнення від кримінальної відповідальності у разі здійснення передбачених законом України про кримінальну відповідальність дій, роз'яснюється право на таке звільнення; 3) підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави; 4) у разі якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку [2, с. 27].

Практика закриття кримінального провадження у зв'язку зі звільненням особи від кримінальної відповідальності згідно положень КПК набула поширеного застосування. Так, одразу із набуттям чинності КПК, кількість осіб, стосовно яких суди закрили провадження у справах, за постановами

(ухвалами) судів, що набрали законної сили, в 2013 р. збільшилася порівняно з 2012 р. і становила 22,8 тис. осіб. Було звільнено від кримінальної відповідальності у зв'язку: з примиренням винного з потерпілим 7,6 тис. осіб, або 33,5% (16,9% – 2012 р.) від кількості тих, щодо яких справи закрито; зі зміною обстановки – 1,3 тис. осіб, або 5,7% (10,5%); з дійовим каяттям – 1,3 тис., або 5,7% (9,9%); зі смертю – 1,3 тис. осіб, або 5,7% (7,5%); із передачею особи на поруки – 946, або 4,1% (7,6%); з амністією 785 осіб, або 3,4% (19,1%). У тому числі у справах публічного обвинувачення було закрито провадження стосовно 13,7 тис. осіб (18,6 тис.), із них у зв'язку з примиренням винного з потерпілим – 2,9 тис. осіб, або 21,1% (12,2%). У 2015 році за судовими рішеннями, що набрали законної сили, стосовно 18,3 (21,7 – 2014 р.) тис. осіб кримінальні провадження закрито. Потерпіло від злочинів 74,2 (83,0) тис. фізичних осіб, з них 32,5 (43,8%) тис. жінок, а також 2,6 (2,7%) тис. неповнолітніх. Завдано матеріальної та моральної шкоди – 61,8 тис. особам або 83,3 відсоткам потерпілих (2014 р. – 66,7 тис. або 80,3%). У 2016 р. потерпіло від злочинів 64,6 (74,2) тис. фізичних осіб, з них 28 (43,3%) тис. жінок, а також 1,8 (2,7%) тис. неповнолітніх. За судовими рішеннями, що набрали законної сили у 2016 р., стосовно 16,8 (18,3) тис. осіб кримінальні провадження закрито. У 2017 р. потерпіло від злочинів 64,5 тис. фізичних осіб, з них 27,9 (43,3%) тис. жінок, а також 1,8 (2,7%) тис. неповнолітніх. За судовими рішеннями, що набрали законної сили у 2017 р., стосовно 19,7 (16,8) тис. осіб справи кримінальні провадження закрито [3].

Звернемо увагу на ч. 3 ст. 285 КПК, згідно вимог якої підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і *право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави*. У разі, якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачено звільнення від кримінальної відповідальності, *заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в*

загальному порядку. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності передбачає й з'ясування правової позиції потерпілого щодо звільнення підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності. Так, в ч. 3 ст. 286 КПК вказано, що перед направленням клопотання до суду прокурор зобов'язаний ознайомити з ним потерпілого та з'ясувати його думку щодо можливості звільнення підозрюваного від кримінальної відповідальності. Також суд, у відповідності до ч. 2 ст. 288 КПК, зобов'язаний з'ясувати думку потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності. З'ясування думки потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності стосується всіх, без виключення, видів звільнення від кримінальної відповідальності як у справах приватного, так і публічного обвинувачення [4, с. 143]. Утім, заперечення потерпілого щодо звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності не призводить до того, що «досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку». На наш погляд, очевидним є недотримання у даному випадку вимог ст. 22 КПК щодо змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Кримінальне провадження має здійснюватися на основі змагальності, що передбачає самостійне обстоювання стороною обвинувачення і стороною захисту їхніх правових позицій, прав, свобод і законних інтересів засобами. Сторони мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених чинним КПК.

Законом передбачено загальні та спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. В Загальній частині КК воно має місце: у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК); у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК); у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК); у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК); у зв'язку із закінченням строків

давності (ст. 49 КК); неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК) [5, с. 372–373]. В Особливій частині КК здійснюється у наступних випадках: громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання (ч. 2 ст. 111 КК); особа, яка припинила діяльність, передбачену частиною першою цієї статті, та добровільно повідомила органи державної влади про вчинене, якщо внаслідок цього і вжитих заходів було відвернено заподіяння шкоди інтересам України (ч. 2 ст. 114 КК); особа, якщо до притягнення до кримінальної відповідальності нею здійснено виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої встановленої законом виплати громадянам (ч. 3 ст. 175 КК); особа, яка вчинила діяння, передбачені частинами першою, другою, або діяння, передбачені частиною третьою (якщо вони призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів в особливо великих розмірах) цієї статті, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила податки, збори (обов'язкові платежі), а також відшкодувала шкоду, завдану державі їх несвоєчасною сплатою (фінансові санкції, пеня) (ч. 4 ст. 212 КК); особа, яка вперше вчинила діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вона до притягнення до кримінальної відповідальності сплатила єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування чи страхові внески на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, а також відшкодувала шкоду, завдану фондам загальнообов'язкового державного соціального страхування їх несвоєчасною сплатою (штрафні санкції, пеня) (ч. 4 ст. 212-1 КК); особа, крім організатора або керівника злочинної організації, за вчинення злочину, передбаченого частиною першою цієї статті, якщо вона добровільно заявила про створення злочинної організації або участь у ній та активно сприяла її розкриттю (ч. 2 ст. 255 КК); особа, крім організатора і керівника терористичної групи чи терористичної організації, за діяння, передбачене частиною першою цієї статті, яка добровільно повідомила

правоохоронний орган про відповідну терористичну діяльність, сприяла її припиненню або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину (ч. 2 ст. 258-3 КК); особа, крім організатора або керівника терористичної групи (організації), за дії, передбачені цією статтею, якщо вона добровільно до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про відповідну терористичну діяльність або іншим чином сприяла її припиненню або запобіганню злочину, який вона фінансувала або вчиненню якого сприяла, за умови, що в її діях немає складу іншого злочину (ч. 4 ст. 258-5 КК); особа, яка перебувала в складі зазначених у цій статті формувань, за дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вона добровільно вийшла з такого формування і повідомила про його існування органи державної влади чи органи місцевого самоврядування (ч. 6 ст. 260 КК); особа, яка вчинила злочин, передбачений частинами першою або другою цієї статті, якщо вона добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини або вибухові пристрої (ч. 3 ст. 263 КК); особа, яка вчинила злочин, передбачений частиною першою цієї статті, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона добровільно здала органам влади радіоактивні матеріали (джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини або ядерні матеріали, що перебувають у будь-якому фізичному стані в установці або виробі чи в іншому вигляді) (ч. 4 ст. 265 КК); особа, яка вперше вчинила дії, передбачені цією статтею (за винятком випадків незаконного заволодіння транспортним засобом із застосуванням насильства до потерпілого чи погрозою застосування такого насильства), але добровільно заявила про це правоохоронним органам, повернула транспортний засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки (ч. 4 ст. 289 КК); особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті, частина перша статті 309 цього

Кодексу) (ч. 4 ст. 307 КК); особа, яка добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії, за дії, передбачені частиною першою цієї статті (ч. 4 ст. 309 КК); особа, яка добровільно здала прекурсори, що призначалися для виробництва або виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин, і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних із незаконним обігом прекурсорів, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, за незаконні дії з їх виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (частина перша цієї статті) (ч. 4 ст. 311 КК); особа, яка добровільно здала отруйні чи сильнодіючі речовини, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне виробництво, виготовлення, придбання, перевезення, пересилання, зберігання отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів, а також за вчинення таких дій без спеціального на те дозволу (частина перша цієї статті) щодо обладнання, призначеного для виробництва чи виготовлення отруйних чи сильнодіючих речовин, що не є наркотичними або психотропними чи їх аналогами, або отруйних чи сильнодіючих лікарських засобів. (ч. 5 ст. 321 КК); особа, яка добровільно здала фальсифіковані лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за придбання, перевезення, пересилання чи зберігання з метою збуту, збут завідомо фальсифікованих лікарських засобів, їх ввезення на територію України, вивезення з території України, транзит через її територію (частина перша цієї статті, якщо такі дії не створили загрози для життя чи здоров'я людей) (ч. 4 ст. 321-1 КК); особа, яка запропонувала, пообіцяла або надала неправомірну вигоду, звільняється від кримінальної відповідальності за злочини, передбачені статтями 354, 368-3, 368-4, 369, 369-2 цього Кодексу, якщо після пропозиції, обіцянки чи

надання неправомірної вигоди вона – до отримання з інших джерел інформації про цей злочин органом, службова особа якого згідно із законом наділена правом повідомляти про підозру, – добровільно заявила про те, що сталося, такому органу та активно сприяла розкриттю злочину, вчиненого особою, яка одержала неправомірну вигоду або прийняла її пропозицію чи обіцянку. Зазначене звільнення не застосовується у разі, якщо пропозиція, обіцянка чи надання неправомірної вигоди були вчинені по відношенню до осіб, визначених у частині четвертій статті 18 цього Кодексу (ч. 5 ст. 354 КК); особа, яка вчинила злочин, передбачений статтями цього розділу, може бути звільнена від кримінальної відповідальності згідно зі статтею 44 цього Кодексу із застосуванням до неї заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України (ч. 4 ст. 401 КК).

Дослідження вищевикладених підстав звільнення від відповідальності засвідчує, що правова позиція потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності в абсолютній більшості випадків не впливає на закриття кримінального провадження та звільнення від кримінальної відповідальності. Прямо ця вимога є лише щодо звільнення у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК), згідно підстав якого, особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, крім корупційних злочинів, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду. На наш погляд, примирення між потерпілим та винним природно передбачає згоду потерпілого на звільнення останнього від кримінальної відповідальності. Опосередковано думка потерпілого враховується щодо звільнення у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК) у частині встановлення повного відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної підозрюваним чи обвинуваченим шкоди. Зрозуміло, що у разі лише часткового «відшкодування або усунення» потерпілий навряд чи погодиться на звільнення свого кривдника від кримінальної відповідальності. Така ж само ситуація виникає й у разі звільнення на підставах ч. 4 ст. 289 КК,

тому що особа має добровільно заявити про це правоохоронним органам, повернути транспортний засіб власнику і повністю відшкодувати завдані збитки [6, с. 82].

Натомість, у більшості злочинів публічного обвинувачення, що передбачають звільнення від кримінальної відповідальності, загалом не можна встановити думку потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності. Так, скажімо думка потерпілого не впливає на вирішення питання щодо звільнення від кримінальної відповідальності у разі звільнення за підстав: у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК); у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК); у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК); неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ч. 1 ст. 97 КК) в Загальній частині КК. Так само думка потерпілого щодо можливості звільнення підозрюваного чи обвинуваченого від кримінальної відповідальності не може впливати на рішення про звільнення за приписами ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 4 ст. 212-1; ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 258-5, ч. 6 ст. 260 та деякими іншими приписами Особливої частини КК [7, с. 162].

Відтак, вимога з'ясування правової позиції потерпілого щодо згоди на звільнення підозрюваного, обвинуваченого від кримінальної відповідальності стосується не всіх, а тільки окремих приписів КК, у яких згода потерпілого щодо звільнення від кримінальної відповідальності прямо вказана у якості підстави такого звільнення, або безпосередньо витікає зі змісту інших підстав. Проведене дослідження породжує пропозицію «de lege ferenda» внести зміни до чинних КК та КПК України наступного змісту: 1) викласти ч. 2 ст. 44 Кримінального кодексу України в новій редакції: «2. Звільнення від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених цим Кодексом, здійснюються виключно судом. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності встановлюється законом. *У разі заперечення потерпілого від злочину, особа притягається до кримінальної відповідальності за вчинений злочин на загальних підставах, передбачених цим Кодексом*»; 2) викласти ч. 3

ст. 285 Кримінального процесуального кодексу України в новій редакції: «3. Підозрюваному, обвинуваченому, який може бути звільнений від кримінальної відповідальності, повинно бути роз'яснено суть підозри чи обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття кримінального провадження з цієї підстави. У разі якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку. У разі заперечення проти цього потерпілого від злочину, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку, передбаченому цим Кодексом».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 185–207.
2. Ляш А. О., Благодир С. М. Закриття кримінального провадження за новим КПК України : деякі питання. *Адвокат*. 2013. № 1 (48). С. 25–28.
3. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2012–2017 рр. URL: https://court.gov.ua/userfiles/ogliad_2012-2015,2016,2017.pdf
4. Красій М. Звільнення від кримінальної відповідальності як основа в Кримінальному кодексі України і процедура в Кримінальному процесуальному кодексі України. *Національний юридичний журнал : теорія і практика* (Молдова). 2016. Квітень. С. 140–144.
5. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : монографія / П. В. Хряпінський. Харків : Харків юридичний, 2009. 840 с.
6. Хряпінський П. В. Спеціальне звільнення від відповідальності у кримінальному праві та законодавстві України : навчальний посібник / П. В. Хряпінський. Запоріжжя : ЗНУ. 2010. 270 с.
7. Вознюк А. А. Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності учасників організованих злочинних об'єднань : монографія / А. А. Вознюк. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 236 с.